

**IQBOL MIRZO ASARLARIDA YUKLAMALAR ORQALI
KONNOTATIV MA'NONING HOSIL QILINISHI**

*Amir Hamza Jo'rayev Fuzlitdin o'g'li.
Shahrixon tumani 26-umumta'lim maktabi
ona tili va adabiyot o'qituvchi.
Go'zaloy Jo'rayeva Odiljon qizi
Shahrixon tumani 64-IDUM
ona tili va adabiyot o'qituvchi.*

Annotatsiya: ushbu maqolada yuklamalarning she'riy nutqda qo'llanilishidagi o'ziga xosliklar tadqiq etilgan. Shu bilan birga, yuklamalarning poetik nutqda konnotativ ma'noning hosil qilishdagi o'rni qay tarzda ekanligi yoritilgan.

Kalit so'z: yuklama, ekspressiv bo'yoq, inversiya, denotativ ma'no, konnotativ ma'no, leksema, takror.

Аннотация: В данной статье исследуются особенности использования предлогов в поэтической речи. При этом освещается роль нагрузок в формировании коннотативного значения в поэтической речи.

Ключевое слово: нагрузка, выразительная окраска, инверсия, денотативное значение, коннотативное значение, лексема, повторение.

Annotation: this article examines the peculiarities of the application of loadouts in poetic speech. At the same time, it is illuminated in what way the place of burdens in the formation of connotative meaning in poetic speech is.

Keyword: loading, expressive coloring, inversion, denotative meaning, connotative meaning, lexeme, repeat.

Yordamchi so'zlar – ko'makchi, bog'lovchi, yuklamalar tilimizni, uning cheksiz imkoniyatlarini yana ham boyroq, ifodalarimizni yana ham aniqroq va go'zalroq qilishning asosiy vositalaridandir.

Ma'lumki, tilshunoslikda yordamchi so'zlar alohida kategoriyani tashqil qiladi va maxsus o'rganiladi. Yordamchi so'zlarning umumiy funksional belgisi sifatida ularning "bog'lash"lik xususiyatini olishimiz mumkin. Shu belgi asosida ko'makchi, bog'lovchi, yuklamalar so'z va gaplarni bir-biriga bog'lash uchun xizmat qiladi. Ammo bu vazifa bog'lovchi va ko'makchilar uchun o'zgarmas va barqaror sanaladi. Yuklamalarning o'ziga xos xususiyati shundaki, ular so'z yoki gaplarga so'roq, ta'kid, kuchaytiruv, ayirish-chegaralash, o'xshatish kabi qo'shimcha ma'nolarni yuklash uchun xizmat qiladi va funksional "bog'lash" belgisiga nisbatan beqaror, o'zgaruvchan sanaladi, ya'ni "bog'lash" belgisi bo'lishi ham, bo'lmasligi ham mumkin. Masalan, **na-na** yordamchisi teng bog'lovchilarning bir turi sifatida inkor bog'lovchisi sanalib kelingan. "Inkor yuklamasi na-na inkor bog'lovchisidan kesimining bo'lishli yoki

bo‘lishsiz shaklda ekanligi bilan farqlanadi: kesimi tasdiq shaklda bo‘lsa bog‘lovchi, kesimi inkor shaklda bo‘lsa yuklama.”¹

G‘.Abdurahmonov esa ushbu vositani inkor bog‘lovchisi deb atash bilan birga, yuklamalik xususiyatiga ega ekanligini ham aytib o‘tadi. Bu holat o‘zbek tilshunosligida ko‘plab munozaralarga sabab bo‘ladi. Biroq keyingi yillardagi darsliklarda bu yordamchi inkor yuklamasi deb ko‘rsatila boshlandi. Bu bahs-munozarali fikrlarga R.Rasulov o‘z tadqiqoti bilan ma‘lum ma‘noda chek qo‘ydi, desak mubolag‘a bo‘lmaydi. Tilshunos olim bu yordamchi vositani uyushgan bo‘laklar va qo‘shma gap tarkibida kelishini keng miqyosda tahlil etib, bunday qo‘llanishlarda bog‘lash vazifasini maxsus bog‘lovchi vositalar amalga oshirishi, na...na yordamchisi esa ta‘kidli inkorni ifodalashga xizmat qilishini aniq misollarda ko‘rsatdi, uning ham...ham va boshqa yordamchi vositalar bilan paradigmatic aloqalarini tavsifladi. Xulosa qilib aytish mumkinki, bu tadqiqotlardan keyin na...na yordamchi birligining yuklamaligini inkor qilishga asos qolmadi. Faqat shuni ta‘kidlash kerakki, “bu yordamchi so‘zning birlamchi substansial vazifasi yuklamalik bo‘lsa, ikkilamchi vazifasi bog‘lashga xizmat qilishidir.”²

Ushbu yordamchi birlikning bizning tadqiqotimiz uchun muhim bo‘lgan yuklamalik xususiyatlarini, qanday konnataiv ma‘nolarni ifodalab kelishini badiiy matn asosida ko‘rib chiqamiz. Iqbol Mirzo o‘zining qator she‘rlaridan **na... na** yordamchi birlikni qo‘llaydi va u orqali asarini o‘zgacha emotsional bo‘yoq bilan bo‘yashga erishadi:

Huvillagan dunyo, huvillagan qalb,
Na quvonch, **na** rayhon, **na** g‘am, **na** yalpiz...
Qip-qizil qumlarni kechdim yuz yillab,
O‘zim bilan o‘zim yashadim yolg‘iz. (I.76-bet)

Ko‘plab lirik asarlarda kesimning holati ochiq-oydin ifoda etilmaydi. Bu inversiya, yoki shu singari sabablar tufayli hosil bo‘ladi. Yuqorida keltirgan misolimizda esa asarning birinchi misrasidayoq harakatning bo‘lishsiz shaklda ekanligi anglashiladi. Shoir misrada **na...na** yuklamasi orqali emotsional-ekspressivlikni yuqori darajaga ko‘tarish bilan birga undagi tanlab olingan so‘zlarni o‘zaro zidlash orqali ham asar ta‘sirchanligini yanada oshirmoqda. Shu birgina misra orqali ham o‘xshatish, ham zidlash ma‘nolari hosil qilinmoqda. Ya‘ni, quvonch rayhonga, g‘am esa yalpizga o‘xshatilayotgan bo‘lsa, quvonch va g‘am, rayhon va yalpiz o‘zaro qarama-qarshi ma‘noda qo‘llanilmoqda.

Ko‘rib turganimizdek, yuklama orqali ifodalangan inkor ma‘nosi oddiy bo‘lishsiz shakldagi inkordan ko‘ra ancha kuchli va ta‘kidlidir. Shu bois, u badiiy matn tarkibida o‘ta salmoqli konnotativ man‘nolarni hosil qilib kela oladi.

¹Erkaboyeva N. O‘zbek tilidan ma‘ruzalar to‘plami. T.: Akademnashr. 2015. 245

²Расулов Р. Узбектилидаёрдамчисузуларнингсемантик-грамматикхусусиятлари. – Т. Фан. 1983.79-б

Yuklamalar boshqa yordamchi soʻzlarga nisbatan konnotativ maʼno qiymatining yuqoriligi bilan farqlanadi. Masalan **-dir** yuklamasi lisoniy vositalarga qoʻshilgandagumon maʼnosini voqelantiradi va u soʻzlashuv, badiiy uslubga xosligi, oʻz lisoniy imkoniyatlarini voqelantirishi uchun ana shunday qulay vaziyat boʻlishini taqazo qiladi. **-dir** yuklamasi soʻroq olmoshlari, otlar, koʻmakchilar bilan qoʻllanilishi yoki har xil grammatik (son, daraja, egalik, kelishik v. b.) shakllarda kelishi mumkin. Sheʼriy shakldagi matnda koʻproq soʻroq olmoshlari bilan birgalikda qoʻllanilganligining guvohi boʻlamiz:

Qizlar... gapirmayman ular haqida,

Ularga sheʼr kerak, kerakmas shoir.

Kinga**dir** yigʻlagim kelar gohida...

Xayr, qaytayotgan turnalarim, xayr!(II.121-bet)

Bu misralardagi shoir iztirobini ifodalovchi satrlarda **-dir** yuklamasi orqali gumon maʼnosi bilan birgalikda, yolgʻizlik, dardmandlik maʼnolari ham anglashiladi. Shu oʻrinda yuklamaning konnotativ maʼnoni yuzaga chiqarishda ahamiyati yaqqol namoyon boʻladi.

“Ayrim yuklama affikslar morfologik affikslar yordamida hosil qilingan gap modeliga qoʻshimcha kommunikativ (nutqiy) maʼnolar berish uchun xizmat qiladi. Boshqacha aytganda, morfologik affikslar gap ichi qurilishi uchun, ayrim affiks yuklamalar gap qurilmasini kontekstga bogʻlash, unga kontekstual, qoʻshimcha maʼnolar berish uchun xizmat qiladi.”³

Bir kun bizni maktab yigʻlab kuzatdi,

Sochilib ketdik**-ku**, toʻptoshlar kabi. (II.102-bet)

Yuqorida ifodalanayotgan fikrning oddiy shakli: toʻptoshlar kabi sochilib ketdik. Taʼkidlov yuklama affiksi **-ku** ushbu oddiy modelga qoʻshimcha konnotativ maʼno bermoqda. Natijada fikriy ifodada kuchli taʼkid, kuchaytirish maʼnolari orqali emotsionallik oshirilmoqda. Yana bir shu fikr isboti uchun Iqbol Mirzo ijodidan misol:

Axir “Sevaman”, deb chekkan-ku yohu

Har sevgifurush qadimdan qadim.(II.33-bet)

Anʼanaviy tilshunoslikda til va nutq farqlanmaganligi, gap qolipi aniqlanmaganligi uchun taʼkidlov yuklamasining vazifasi – qoʻshimcha maʼnosi morfologik affiksning qoʻshimcha maʼnosidan aytarli farq qilmagan. Tushinarliroq qilib aytganda, taʼkidlov yuklamasining maʼnosini aniqlashda morfologik shakl maʼnosini aniqlashga oʻxshash yoʻl tutilgan. Masalan: “taʼkid yuklamasi soʻz maʼnosini taʼkidlaydi hamda soʻz maʼnosini kuchaytiradi” singari. Shunday ekan, soʻz maʼnosini taʼkidlash, shu gapni kontekstga bogʻlash, gapning maʼum bir boʻlagi orqali jumlagi qoʻshimcha maʼno va mazmun berish boʻlgan. Til va nutq dixatomiyasi gap qolipi, matn kabi tayanch tushunchalar va matnni oʻrganish metodlari asosidagina

³ Isaqov Z. Yuklama va affikslar munosabati. Oʻzbek tili va adabiyoti.2020. №4. 115-b.

kuchaytiruv ta'kid yuklamalarining funksional tabiatini ochish mumkin. Darhaqiqat, har qanday birlikning asl funksional tabiati ochilsagina uning qo'shimcha konnotativ ma'nosini to'laqonli ochish mumkin.

Affiks yuklamalar orasida **-mi** so'roq yuklamasi alohida ahamiyatga ega. U tilshunoslikda yuklamalardan tashqari qo'shimcha ko'plab vazifalarni bajarib keladi. "Bu yuklama shaklan affiksga o'xshasa ham, aslan affikslardan vazifasidan keskin farqlanadi. Masalan, bu yuklama gap turi(so'roq gap) hosil qilish vazifasini bajaradi. Masalan, darak gapdan so'roq gap hosil qiladi. *Amakim kelgan – Amakim kelganmi?* - mi affiks-yuklamasining ushbu ma'nosi ya'ni funksiyasi nutq, kommunikativ sintaksis bilan bog'liq. An'anaviy morfologiya gap ichidagi so'z shakllari, morfologik affikslar bilanshug'ullanganligi uchun-mi yuklamasiga "qo'shimcha ma'no beruvchi" yordamchi sifatida yondashilgan. Xolbuki, -mi affiks-yuklamasining so'zga(masalan, darak gapga) berayotgan ma'no tabiati butunlay boshqacha tabiatga ega: u gapning yangi mazmun turini hosil qiladi."⁴Darhaqiqat, ushbu yuklama orqali nafaqat oddiy nutqda, balki poetic nutqda ham yangicha mazmun hosil qilishda keng qo'llaniladi. -mi affiks-yuklamasi ham mazmunan, ham shaklan she'riy asar konnotatsiyasini oshirishga xizmat qiladi:

Adashdimmi, toldimmi,

Zulmatlarga qoldimmi?

To'g'ri yo'lga sol endi,

Ey, ko'zlari axtarim!

Ko'rib turganimizdek, bu birlikni badiiy matnda qo'llash orqali barcha tomondan emotsional-ekspressivlik ortmoqda.

Opa, xotiradir u kunlar, opa,

Opa, u kunlarga bugun intiqman.

Bugun xatolarim qilmasmi xafa,

Chiqib ketmadimmi to'g'ri chiziqdan?!

Bu o'rinda shoir aynan, fikriy ifodasini so'roq ohangida berish orqali ichidagi bor gaplarini, xasratlarini to'kayotgandek. Shu xasratlarni konnotativ ma'no deyishimiz mumkin. Bu so'roq ohangi yuqorida aytib o'tganimizdek, albatta, **-mi** affiks yuklamasi yordamida hosil qila oladi, xolos.

Quyida keltirilgan misralarda esa **-mi** yuklamasi ifodaga qarama-qarshi fikrning yetkazilishiga xizmat qilmoqda:

Ko'ngli siniq edimmi,

Ko'ksi tiniq edimmi,

O'z boshimni yedimmi,

Xafa bo'lma, ho'p, jonim.(1.111-bet)

⁴Isaqov Z. Yuklama va affikslar munosabati. O'zbek tili va adabiyoti.2020. №4. 115-b.

She'ni boshdan oyoq o'qisak, ya'ni kontekst bilan to'liq tanishib chiqsak, bu misralardagi konnotativ ma'noni anglashimiz judayam oson. Asosiy ifodalanayotgan ma'no kechirim so'rash bo'lgan ushbu asarda **-mi** yuklama affiksi yordamida mazmunan so'roq orqali kuchli tasdiq, afsus-nadomat anglalashilmoqda. Ko'ngli siniq bo'lmaganman, bag'ritoshman/ ko'ksim tiniq emas edi, ichiqora insonman/ shu boisdan o'z boshimni o'zim yedim/ xafa bo'lma, fikrlari ilgari surilmoqda. Mana shuni haqiqiy konnotativ ma'no desak, mubolag'a bo'lmaydi. Bu holat ritorik so'roq gaplar bilan ham bog'liq. Bu masala tadqiqotimizning keying boblarida yoritilganligi uchun hozir alohida to'xtalib o'tirmaymiz. Ayni vaqtda **-mi** so'roq yuklamasining konnotativ ma'no ochib berishdagi roli biz uchun ahamiyatlidir. Demak, yuqoridagi fikrlardan kelib chiqib ayta olamizki, birgina affiks yuklama butun boshli gapning ma'nosiga qo'shimcha ma'no yuklab, kuchli konnatatatsiya hodisasini yuzaga chiqara olar ekan.

Adabiyotlar:

1. Mirzo. I. ko'zlaringga termulsaydim. – T.: Sharq, 2020.
2. Sayfullayeva R. Hozirgi o'zbek adabiy tili. T.2009.
3. Umrqulov B. poetic nutq leksikasi. – T. : Fan. 1990.
4. Yo'ldoshev M. badiiy matn lingvopoetikasi. T.: Fan. 2008.
5. O'zbek tilining izohli lug'ati. 2-5-jildlar. O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2008.
6. Rahmatullayev Sh. Hozirgi o'zbek adabiy tili. T.: O'zbekiston.1992.